

KİLİSLİ ABDULLAH ENVERÎ'NİN MANTIK-DİN İLİŞKİSİNE BAKIŞI*

Abdullah Enverî's (who is from Kilis) Viewpoint About Logic-Religion

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÜLGER; Ramazan GÜNDÜZ **

Öz

Başlangıçtan beri, İslâmî ilimler arasında mantığın ayrı ve önemli bir yeri vardır. Bir kısım âlimler mantığın kaynağı ve içeriğindeki bazı konulardan dolayı hakkında farklı hükümler vermiştir. Mantığı İslâmî ilimlere aktaran Farabi ve İbn Sina, mantık hakkında dinî bir yargıda bulunmamıştır. Ancak daha sonra bazı sakıncalarının olacağı yolunda fetvalar verilmiştir. İbn Teymiye, İbn Salah, Nevevî gibi âlimler mantığı mahzurlu görürken Gazali mantık eğitiminin farz-ı kiyâfe olduğunu iddia etmiştir. Son dönemlerde mantık eğitiminin zaruri olduğu ileri sürülmüştür. Hatta bazı âlimler mantığın resmî eğitim müfredatında yer alması gerektiğini savunmuşlardır. Son dönem Osmanlı mantıkçılarından biri olan Abdullah Enverî'nin bu alana özgün katkısı vardır. O, mantığın dinen lüzumunu ispat etmek için mantık kurallarıyla İslâmî akidenin nasıl örtüştüğünü tespit etmeye çalışmıştır. Enverî, mantığı doğru bilgi ve sağlam itikadın ölçüsü olarak görür. Ona göre mantık silsile halinde önce doğru bilgi, sonra doğru düşünce ve sağlam itikadın oluşumuna hizmet eden bir sistem bilgisidir. Bu bilgi olmadan hakiki ilim, sağlam düşünce ve kâmil iman oluşamaz. Bu makalede Abdullah Enverî'nin mantık-din ilişkisi ve mantığın bilgi, düşünce, iman açısından önemine değinilmiştir. Araştırmada Enverî'nin özgün eserleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Enverî, Mantık, Din, İman-ı Kamil, Doğru Düşünce.

Abstract

There is important place of logic among the Islamic sciences from the beginning of time. Some scholar has different provisions due to some issues and recourse of the logic. Ibn Sina and

* Bu makale, F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "*Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedide Zübdesi Türkî Risalesi Üzerine Bir İnceleme*" adıyla yapılan Yüksek Lisans tezinin bir bölümünün geliştirilmiş halidir.

** Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, E-posta: mulger@firat.edu.tr; D.İ.B. Rize Müftü Yusuf Karaali Eğitim Merkezi, E-posta: rmzngndz33@gmail.com

Farabi who transferred the logic to Islâmic sciences, didn't give a religious judgment on the logic. But later, some fatwas have been given about of logic drawbacks. As İbn Teymiye, İbn Salah, Nevevî scholars saw the logic as a problem but Gazali claimed that logic is obligatory education. Logic education has been proposed an essential component in recent times. Even if, some scholars have argued that logic should be included in the curriculum of formal education. One of the Ottoman Logician Abdullah Enverî made original contributions in this field. He tried to establish in order to prove necessity of logic religiously how overlap rule of logic and Islâmic tenants. Enverî, said that logic is a measure of strong faith and accurate knowledge. According to him, logic is a knowledge system, firstly serves to formation of accurate faith and then right thinking and strong belief. Without accurate knowledge, genuine science, sturdy thinking and perfect human can't occur. In this article, the relation of logic-religion in Abdullah Enverî's thought and important of logic is discussed. The original books of Enverî have been used in this study.

Keywords: Abdullah Enverî, Logic, Religion, Perfect Human, Accurate Knowledge.

Giriş

Kilisli Abdullah Enverî (1825-1887), XIX. yüzyılda yaşamış, zamanında Mantık ilmi alanında uluslararası şöhrete ulaşmış bir Osmanlı âlimidir. Ancak ölümünden sonra, yakın zamanda yapılan birkaç araştırma dışında, ilmi şahsiyeti, eserleri ve fikirlerinden bahseden olmamıştır.¹ Onun özellikle mantık konusundaki eserleri derin bir incelemeye tabi tutulduğunda, İslâm mantık tarihinde Gelenbevî İsmail'den sonra bu ilimle ilgili orijinal fikirleri bulunan en önemli şahsiyetlerden biri olduğu görülecektir. Abdullah Enverî'nin klasik mantık kuralları ile ilgili farklı fikirleri olduğu gibi, mantık eğitimi ve metodu, mantık-din ilişkisi gibi konularda da üzerinde durulması gereken fikirleri vardır.² Bu makalede onun İslâm itikadı bağlamında mantığa yaklaşımı ele alınmıştır.

Abdullah Enverî'nin mantık-din ilişkisine geçmeden İslâm âlimlerinin mantığa dinî açıdan bakışlarını özetlemek meselenin gerek önemi, gerekse başlangıçtan bu güne kadar nasıl süregeldiğini anlamak bakımından yardımcı olacaktır.

¹ Abdullah Enverî'nin hayatı, eserleri, ilmi şahsiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Ramazan Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedide Zübdesi Türkî Risalesi Üzerine Bir İnceleme*, F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2013.

² Abdullah Enverî'nin klasik mantık kuralları ile ilgili farklı fikirleri hakkında bkz. Halil İmamoğlugil, *Kilisli Abdullah Efendi'nin Kıyas Anlayışı*, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s.103; Gündüz, *a.g.e.*, s.98-99.

İslâm dünyası Aristoteles felsefesi ve mantığı ile VIII. yüzyılın hemen başlarında karşılaşmışsa da mantıkla ilgili ilk çalışmalar ve aktarmalar yapan Farabi ve ardından İbn Sina olmuştur. Farabi, nazarî-kesbî ilimlerin tahsilinde mantığın en iyi vasıta olduğunu savunmuş, onu "re'sü'l-ulûm" (ilimlerin başı) saymıştır. İbn Sina ise bütün ilimlerin anlaşılmasına hizmet ettiğini belirterek "huddâmü'l-ulûm" (ilimlerin hizmetçisi) diye isimlendirmiştir.³ Mantığa olumlu yaklaşan bu iki İslâm filozofu mantık hususunda şer'î bir hüküm vermedikleri gibi, mantığı dinen meşrulaştırma şeklinde bir çabanın içine de girmemişler, onu salt ilmî açıdan ele almışlardır. Ancak zamanla Müslümanlar arasında mantık aleyhtarlığı yapanların ortaya çıktığı görülmektedir. Bunların mantığa karşı menfi tutumlarının sebepleri arasında İslâm düşüncesini yabancı etkilerden koruma, dinî ilimlerin ihmal edileceği kaygısı, mantığın İslâm dünyasına yabancılar tarafından sokulması gibi dinî kaygılar yer alır. Ayrıca mantığın konularının ve kavramlarının ilk etapta Müslüman bilginler tarafından yadırganması, mantık prensiplerinin geleneksel kelam metotlarına ters düşmesi,⁴ ilmî faaliyetleri mantığa dayandırmanın zarurî olmadığı gibi ilmî kaygılar⁵ da vardır. Bu dönemde, Müslümanlar arasında mevcut olan mantık hususundaki dinî ve ilmî kaygıları gidermeye gayret ederek, mantığın İslâmî ilimlerin vazgeçilmezi ve doğru düşüncenin temel kurallarını veren bir sanat olduğunu ispata çalışarak dinen meşrulaştıran Gazali olmuştur.

Mantığı İslâmî ilimlere özellikle Fıkıh Usulüne ilk uygulayan Gazali'ye⁶ göre, mantıkta olumlu veya olumsuz dine taallük eden bir şey yoktur. Bilgi ya tanım yoluyla öğrenilen tasavvurlardan ya da burhan yoluyla öğrenilen tasdikten ibarettir. Bunda da inkâr edilecek bir husus bulunmamaktadır. Zaten kelamcılar da bu yöntemleri kullanmaktadır.⁷ Gazali, mantık ilminin her hangi bir sakıncasının olması bir yana onun bütün ilimlerde bir güvence unsuru olduğunu fıkıh usulüne dair yazmış olduğu eserinde "Mantık bütün ilimlerin mukaddimesidir. Kim ki mantık ilmini iyi bir şekilde kavrayamazsa onun ilmüne asla güven olmaz"⁸ ifadeleri ile belirtmektedir. O, Mantık ilminin ehemmiyeti, dinî ilimlerde onun kurallarının nasıl işletileceği, ilimler tasnifindeki konumu gibi birçok hususu içine alan *Mi'yarü'l-İlim*, *Mihakkun'n-Nazar* gibi mantığa hasrettiği eserler yazdığı gibi, diğer eserlerinin

³ İbrahim Emiroğlu, "Mantık" *DİA*, C.XXVIII, Ankara 2003, s.23.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, C.II, İstanbul 2004, s.889.

⁵ İ. Emiroğlu, *a.g.m.*, s.23.

⁶ İbrahim Çapak, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s.15.

⁷ Gazali, *el-Munkiz-ü Min'd-Dalâl*, Mecmûatü Resâilü'l-İmam-ı Gazali içinde, Kahire trz, s.586.

⁸ Gazali, *el-Mustasfa min İlmî'l-Usul*, Thk. Hamza b.Züheyr Hafız, Medine 1992, s.30.

birçoğunda da mantıktan bahsetmiş, onun önemine vurgu yapmıştır. Gazali'nin *Mi'yarü'l-İlim* adlı eserine "Allahım! Bize hakkı (gerçeği) hak olarak (bütün çıplaklığıyla) göster ve onun arkasından gitmeye muvaffak kıl ve bâtılı (gerçek olmayanı) bâtıl olarak göster ve ondan uzak durmamızda bize yardım et" duasıyla başlaması ve mantığın işlevini anlattıktan sonra "bize yanlıştan doğruya götüren akli (mantığı) verdiği için ve bizi cehaletin karanlığından kurtardığı için Allah'a hamdolsun"⁹ duasıyla bitirmesi onun mantık hususundaki dinî tavrının da ne olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Gazali'nin mantığa bakış açısı "mantık öğrenmek farz-ı kifâyedir"¹⁰ şeklinde verdiği fetva ile özetlenebilir.

Mantığın lüzumu konusunda Gazali çizgisinde olan İbn Hazm da mantığın dinî ilimler için gerekli olduğunu bu ilmi bilmeyenin Allah'ı anlamada noksan kalacağını belirtir. O, bu ilmi bilmeyene Allah'ın kelamı daima kapalı olduğu gibi O'nun sünnetini de anlayamayacağını, bu sebeple hakkı bâtıldan tam manasıyla ayıramayacağı için imanını "taklidî imandan" "tahkikî imana" asla ulaşamayacağını, taklidî imanının da Müslüman için kınanmış bir durum olduğunu dile getirerek¹¹ mantıkla din arasında sistemli bir ilişkinin varlığını iddia eder.

Mantık hususunda Gazali'nin tam tersi istikamette duran İbn Teymiye ise mantığı şiddetle eleştirmektedir. Onun mantık öğrenmeyi haram saydığına¹² dair yaygın bir kanaat vardır. Ancak İbn Teymiye'nin böyle bir ifadesi fetvalarının yer aldığı *Mecmu'u'l-Fetavâ* adlı eserinde ve mantık eleştirisi olarak bilinen eserlerinde bulunmamaktadır. O, bu hususta Hanefî, Şafiî ve diğer birçok âlimin mantığın haram olduğuna hükmettiklerini nakletmektedir.¹³

Mantığın farz-ı kifâye veya farz-ı ayn olduğuna dair verilen fetva İbn Teymiye'ye sorulduğunda bunun birçok yönden ciddi bir fesat olduğunu söyleyerek mantığı, ilminde kuvvetli olmayan ve onu beyan etmekten aciz olanların kullandığı batıl bir yöntem olarak nitelendirir. O, ilminin ehli olan kişilerin mantık kurallarına muhtaç olmadıklarını iddia eder.¹⁴

⁹ Abdülkuddüs Bingöl, Gazali ve Mantık Bilimi, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, C.XIII. S.3-4, s.302.

¹⁰ Mehmet Şirin Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İstanbul 2009, s. 139; Bazı âlimler bu fetvanın farz-ı ayn olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bkz. Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla Mantık*, İstanbul 2008, s.73.

¹¹ İbn Hazm, *et-Takrîb li Haddi'l-Mantık*, Beyrut 2003, s.10.

¹² İ. Emiroğlu, *a.g.m.*, 23.

¹³ İbn Teymiye, *Mecmu'u Fetava*, Basım yeri yok 2005, C.IX, s.7.

¹⁴ İbn Teymiye, *a.g.e.*, C.9, s.7.

İbn Teymiye mantık eleştirisini ümmetin en hayırlı nesli olarak gördüğü ilk üç neslinin ilim öğrenmek için mantığa gerek görmeyip onunla meşgul olmadıkları, mantığın kaynağının yabancı olması sebebiyle Müslümanların gayrimüslimlerden alacağı bir bilimin olamayacağı¹⁵ gibi hissi nedenlere dayandırır. Ancak o, mantık ilmine değil Aristoteles'ten İslâm'a intikal ettirilmeye çalışılan mantık kurallarına karşı olduğunu, bunun yerine farklı mantıkî prensipler vazedilebileceğini *er-Red Ale'l-Mantikiyyîn* adlı eserinde anlatır¹⁶.

İbn Teymiye'nin mantığa karşı tutumu hakkında bir çalışma yapmış olan Hasırcı, onun aslında mantık kurallarını değil Aristoteles mantığının metafiziği temellendirirken kullandığı yöntemi eleştirdiğini, bunun için de bir metafizik eleştirisi yapmaya çalışırken mantığı da eleştirip filozofların fikirlerinin çürütülmesinin onların kullandıkları yöntemin (mantık) eleştirisi ile olabileceğini düşündüğünü belirtmektedir.¹⁷ Bunun için de İbn Teymiye'nin iyice anlaşılmadığını onun mantık hususundaki orijinal fikirlerinin mantık eleştirisi içinde kaybolup gittiğini dile getirerek, eğer İbn Teymiye eserlerini bir mantık eleştirisi olarak değil de yeni bir mantık sistemi olarak sunsaydı ona yönelen önyargıların daha farklı olacağını belirtir.¹⁸

Mantıkla ilgilenmenin dinî bir hükme tabi tutulması İslâm âlimlerini çok meşgul etmiş olsa gerek ki bazı eserlerde mantık hususunda verilen fetva çerçevesinde âlimler taksime tabi tutulmuşlardır. Son dönemlerde Mahmut Hüseyin el-Muğnisî kaleme aldığı *Muğni't-Tullab* adlı *İsagoci* üzerine şerhte İslâm mantık âlimlerinin mantık hususunda verdikleri dinî hükmü üçe ayırmıştır:

Birinci kısım, mantığı haram sayanlardır ki bunlar İbn Salah, Nevevî, Suyutî'dir. Muğnisî, bu âlimlerin mantığı haram saymalarını mantığın zararının faydasından çok olduğu, bu ilimle uğraşanların kalplerinde bazı bozuk itikatların yerleşeceği gibi endişelerden kaynaklandığını kaydeder.¹⁹

İkinci kısım, başında Gazali ve İbn Hazm'ın yer aldığı mantığı farz-ı kifaye sayan âlimlerdir. Bu âlimlerin mantığı farz saymaları ise birinci grubun aksine mantığın insanların zihnini karışıklıklardan ve bozuk fikirden koruduğu

¹⁵ Nazım Hasırcı, *İbn Teymiye'nin Mantık Eleştirisi*, Ankara 2010, s.31.

¹⁶ İbn Teymiye, *er-Red Ale'l-Mantikiyyîn*, Thk. Abdussamed Şerefüddin Keptî, Beyrut 2005, s.70

¹⁷ N. Hasırcı, *a.g.e.*, s.31.

¹⁸ N. Hasırcı, *a.g.e.*, s.272-273.

¹⁹ Hüseyin Mahmut el-Muğnisî, *Muğni't-Tullab*, Dimaşk 2009, s.22.

ve dalaleti hidayetden ayırmak için insanların mantık ölçülerine muhtaç oldukları gerekçesine dayanmaktadır.²⁰

Üçüncü kısım ise mantığı caiz görenlerdir ki bunlar da kitap ve sünnete uymakla beraber mantık hususunda itikadına güvenen, Takiyyiddin es-Sübkî'nin de içinde olduğu muhakkikîn âlimlerdir. Muğnisî, bu grupta olanların fikirlerinin temel kaynağını Sübkî'nin verdiği fetvadan alıntı yaparak şöyle ifade eder: "Mantık ile ilgilenen kişi evvela Kur'an'la ilgilenip fikirlerinde ondan beslenerek itikadını sağlamlaştırdıktan sonra, o kişinin mantıkla uğraşmasında bir sakınca yoktur. Bu kişi mantığı dinî ilimlere ve diğer ilimlere yardımcı yapar. Mantık bütün ilmî araştırmalarda ilimlerin en güzeldir."²¹

Abdurrahman el-Ahdarî şiir şeklinde telif ettiği *Süllemü'l-Münevrak* adlı eserinin girişinde yukarıdaki taksimin aynısını zikrederek mantık hususunda İslâm âlimlerinin verdikleri dinî hükümleri üç kısma ayırıp içinden en makul olanın mantığın caiz olması yönündeki yaklaşım olduğunu ifade eder. Bu eserin üzerine şerh yazan Abdurrahman Ferec el-Cündî, İslâm âlimlerinin öğrenilmesinde ihtilaf ettikleri mantığın felsefecilerin sözlerinin karıştığı mantık olduğunu, felsefenin karışmadığı mantığın ne öğrenilmesinde ne de öğretilmesinde ise ihtilaf etmediklerini beyan ederek, bu ilmin diğer ilimler gibi Müslümanlar üzerine farz-ı kifâye olduğunu belirtmektedir.²²

Abdullah Enverî'ye Göre Mantık-Din İlişkisi

Abdullah Enverî'nin yukarıda ana hatlarıyla verilen mantık-din ilişkisiyle ilgili tartışmalardan haberdar olduğu muhakkaktır. Ona göre, her ne olursa olsun bir şeyin bilgisi, o şeyi bilmemekten daha güzeldir. Çünkü çirkin bile olsa o bilgidен yararlanılabilir.²³ Mantığın lüzumsuz olduğu yönündeki iddiaların kuruntudan ileri gitmeyen bir taassuptan kaynaklandığını söyleyen Abdullah Enverî, mantığın kaynağının Aristoteles'ten gelmesinin onun sakıncalı olmasına asla sebep olmayacağını belirtir. O, "Anla ki mantık abes olarak tertip olunmamıştır" ifadeleriyle mantığın gereksizliği hakkında yapılan eleştirilere cevap verdikten sonra şöyle der: "Her ne kadar ilk başta mantık bilginleri filozof olup küfür içinde de olsalar onların küfrü, mantığı sadece bozuk (fasit) emellerine âlet etmeleri ve onu gerektiği şekilde kullanmamalarından meydana gelmiştir."²⁴

²⁰ el-Muğnisî, *a.g.e.*, s.27.

²¹ el-Muğnisî, *a.g.e.*, s.31. Muğnisî'nin konuyla alakalı vermiş olduğu bilgilerin detayları için bkz. s.21-35.

²² Abdurrahman Ferec el-Cündî, *Şerhu's-Süllem fi'l-Mantık*, Kahire 2008, s.6.

²³ Abdullah Enverî, *Hüseyniye Hâşiyesi*, İstanbul 1289, s.1.

²⁴ Abdullah Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risalesi*, İstanbul 1290, s.9.

Abdullah Enverî'nin ilk mantıkçıların filozof olmaları ve mantığı bozuk düşüncelerinin aleti yapmak istedikleri yönündeki iddiası daha önce mantığa karşı ciddi eleştiriler yöneltten İbn Teymiyye'nin görüşleriyle örtüşmektedir. Bununla birlikte onun mantığa karşı tutumu İbn Teymiyye'nin tam aksi istikamettir. Mantığın temellerini atan Aristoteles ve onun görüşlerini takip eden filozofların mantığı kötüye kullandıkları için doğru yolu bulamadıklarını belirten Abdullah Enverî, mantığın bir alet olduğunu, akıl ile nakil arasında doğru paralellik kurulduğunda mantığın insanı doğruya götüreceğini ifade eder.²⁵ İslâm fakihlerinden bir kısmının eserlerinde yer alan mantık eleştirilerine karşı çıkan Abdullah Enverî, bu eserlerin yazarlarını mantık bilmemekle itham ederek bu âlimlerin ilmine de güven olmayacağını belirtir.²⁶ O, mantığı, bütün ilim ve fenlerin hizmetçisi, şüphe ve zanların karanlığından insanı kurtarıcı olarak görür ve Gazalî'nin anlayışının aynısını tekrar ederek "mantık bilmeyenin ilmine güven olmaz" der.²⁷ Mantığın gerekliliğini mantık bilmeyenlerin ilimlerinde ortaya çıkan dirayetsizlik ve tutarsızlıklarla ilişkilendiren Abdullah Enverî, naklî ilimlerde bilgi sahibi olan, fakat mantık bilmeyenlerin her hangi ilmî bir münakaşada mantıkî çıkarımlar yapamadıkları için başarısız olduklarını dile getirerek, bir ifadenin muhataba hakıyla anlatılabilmesinin mantığa bağlı olduğunu belirtir.²⁸ Her hangi bir ilme başlamanın mantıkla olabileceğini belirten Abdullah Enverî, düşüncenin kavram ve hükümden oluştuğunu bunun da kurallarını mantık ilminin sağladığını belirterek bir düşüncenin veya konuşmanın mantıksız icrasının mümkün olamayacağına işaret eder.²⁹

İnsanın akli sebebiyle hayvandan farklı olduğunu, bu aklın insanda işlevinin yerine gelebilmesi için mantığın zaruri olduğunu belirten Abdullah Enverî, Molla Camî'nin *Velediyye* adlı eserinden şu alıntıyı yapar: "İnsanın hayvanattan imtiyazı tahsil-i meçhulât iledir ve tahsil-i meçhulât ancak mantığa aşinalıkla olur. Mantığı bi-kemâlihî bilmeyen adama insan denmez; muktezası tahakkuk etmediği için."³⁰

Abdullah Enverî, mantığın gerekliliğini ilmî ve İslâm akaidi açısından iki ana başlık altında ele alır. O, mantığın ilmî açıdan doğru düşüncenin

²⁵ A. Enverî, *a.g.e.*, s.9.

²⁶ A. Enverî, *a.g.e.*, s.10.

²⁷ Abdullah Enverî, *Kitabu'l-Mantık fi Tertibi'l-Akyise*, Milli Kütüphane İbn Sina Salonu, Yz. A 4074, H.1317, s.1.

²⁸ A. Enverî, *Hüseyniye Hâşiyesi*, İstanbul 1872. s.1.

²⁹ A. Enverî, *Fenari Hâşiyesi*, İstanbul 1287, s.3.

³⁰ A. Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s.7.

yegâne kaynağı olduğunu ve bu doğru düşüncenin de kişiyi doğru itikada götüreceğini belirterek neticede mantığın İslâm akaidinin temeli olduğunu ispat etmeye çalışır.

İlmin tahsilinde bir metodun bulunması gerektiğini belirten Abdullah Enverî, bu metodun mantıktan geçtiğini belirterek şu ifadelerle yer verir: "İlmin muhafaza edilmesi o ilmin meselelerini muhafaza etmekle olur. Bu meselelerin muhafaza edilmesi de o ilmin her bir konusunu güçlük çekmeden bilebilmektir. Bu şekilde ilme vakıf olabilmek kıyas tertibini icra edebilmektedir. Öyle olunca ilmi muhafaza etmenin yolu kıyasın tertibini yapabilmekten geçmektedir. Bu nedenle ilmin gerektirdiği şey ve onu ifade edebilme kabiliyeti, mantığın ilmini ve icrasını iyi bilmektir. Burada, lazım olan mantık önce geldiğine göre melzûm olan ilmin husule gelmesi için mantığın önceden bilinmesi zaruridir. Eğer lazım olan şey tahakkuk ederse melzûm olan şey de tahakkuk eder. Bu sebepten lazım iki türlü olup biri lâzım-ı mukaddem ki zâten ve zamanen melzûmdan önce olup melzûmun vücuduna kadar hazırlanmış olup melzûmun tahakkuk anında muhakkak hâzır olmuş olur. Bu lâzıma, muktezâ denir. Biri dahî zâten melzûmdan sonra olup zamanen melzûmun anında tahakkuk eder. Evvelkine lâzım-ı mukaddem ve ikinciye muahhar denilir. Bu iki takdir üzere de "metâ tahakkaka'l lâzımü tahakkaka'l melzûm"* kaidesi kesin bir şekilde doğru olur."³¹ Abdullah Enverî'nin burada kurduğu lazım-melzûm ilişkisi mantığın ilim öğrenmede ne kadar gerekli olduğunun ispatı için onun kurgulamaya çalıştığı ilim metodolojisidir ki bu metodoloji sayesinde ilmin hakikatine ulaşılabilir.

İnsanın arzu ettiği şeylerin başında dünya ve ahiret saadetine ulaşmanın ve Allah'a yakınlığın en büyük hedef olduğunu belirten Abdullah Enverî, bunun da başlangıcının Allah'ın sıfatı olan ilimle olması gerektiğini, çünkü ilmin zıddı olan cehaletle Allah'a yakınlığın mümkün olamayacağını belirtir. O, gerek zahirî ilmi gerekse zahirî ilmin özü sayılan batınî ilmin tahsil edilmesi gerektiğini belirterek ilim tahsilinde usulün önemine işaret ederek şöyle der: " İlim tahsili usulsüz olmaz. Esası ve öncelikleri gerektiği şekilde bilindiği zaman o ilim kolaylıkla elde edilebilir. Ve hangi ilim olursa olsun münkeşif olur, velev görmediği ilim dahi olsa da."³² Bu ifadelerden de

* "Lazım tahakkuk ettiği zaman melzûm da tahakkuk eder" başka bir ifadeyle "Sebeup gerçekleşince sonuç da gerçekleşir"

³¹ A. Enverî, *a.g.e.*, s.21.

³² A. Enverî, *a.g.e.*, s.5.

anlaşıldığı üzere Abdullah Enverî'ye göre, insan için nihai hedef Allah'a ulaşmaktır ve bu hedefe ulaşmak için de mantığa ihtiyaç vardır.

Abdullah Enverî, İslâm âlimlerinin mantığı akaidin bir bölümü olarak gördüklerini söyler. Mantıksız akaid öğrenilemeyeceğini belirterek ulemanın "mantık akaidten cüzdür" demelerindeki hikmeti, "hem akaidin, hem de diğer ilimlerin öğretiminin delilsiz olamayacağı için mantık onların da önündedir" ifadeleriyle izah eder. Ayrıca *Mir'ât** sahibi Molla Husrev'in de "mantık kelamdan bir cüzdür, sır budur" diyerek mantık meselelerinin öğretilmesinin vacip olduğunu ima ettiğine işaret eder. Abdullah Enverî, Müslüman için Mantık ilminin Akaid ilmi kadar lüzumlu bir ilim olduğunu "her bir ilmin mukaddimesi ve esası özellikle akaid gibi çok ehemmiyetli olan ilmin bir bölümünün Mantık ilmi olduğunu âlimler ortaya koymuşlardır. Gerçekte mantıksız konuşmaya başlamak mümkün olmamakta, lüzumu naklî ve aklî delil ile sabit olmuştur" ifadeleriyle belirtir. "Bir kimse mantık ilmini mükemmel bir şekilde ilmini ve tatbikini tahsil ettikten sonra her bir ilmin hakikatine nüfuz edip, Müslüman itikadına lâzım olan her bir itikâdî meseleyi tasdikle ve imanı tahsil eder"³³ ifadeleriyle mantığın sahih bir itikad için gereğini vurgular. İslâm âlimlerinin, Fıkıh, Akâid, Tefsir, Hadis gibi ilimlerin kurallarını mantık çerçevesinde işlediklerini belirten Abdullah Enverî, "Dinen lüzumlu olan şeylerin ve önemli olan dileklerinin îzâh ve beyânını mantık ile yapmışlardır. Asırlarında mantığı müzâkere edip kavramışlardır."³⁴ diyerek mantığın İslâmî ilimlerin izahında, Müslümanlara sağlam bir inanç sistemi kazandırmada kullanıldığına işaret eder. O, "Mantık ilminin zaruretine aklî ve naklî delillerin nihayeti yoktur, onu inkâr eden bizzat cahil ve ahmaktır"³⁵ ifadeleriyle mantığın lüzumuna birçok aklî ve naklî delil bulunduğunu belirtir.

Müslümanın imanının tahkikî iman olması gerektiği kanaatini taşıyan Abdullah Enverî, tahkikî imanın da mantıkla ilişkisini kurmaya çalışır. Ona göre, "İman meselelerinde muhakkik olunmalı"dır. Her ne kadar mukallidin imanı sahih denilse de imanının delilsiz olmaması gerekir.³⁶ Çünkü mukallid delili terk ettiği için sıkıntı çeker.³⁷

Akaidi ilimle, ilmi mantıkla irtibatlandıran Abdullah Enverî, mantık olmadan doğru bilginin teşekkül edemeyeceği, bunun neticesinde de doğru

* Molla Husrev'in Fıkıh Usulü üzerine yazmış olduğu *Mir'âtü'l-Usul* adlı eseri.

³³ A. Enverî, *a.g.e.*, s.6.

³⁴ A. Enverî, *a.g.e.*, s.21.

³⁵ A. Enverî, *age.*, s.42.

³⁶ A. Enverî, *a.g.e.*, s.87,42.

³⁷ A. Enverî, *a.g.e.*, s.6.

bir itikadın oluşamayacağı inancını taşımaktadır. O, İlimleri bâtinî ilim ve zâhirî ilim diye ikiye taksim ederek, zâhirî ilmin hakikatini ve özünü bâtinî ilim olarak görür. İlim tahsilinde zahirden batına, batından zahire doğru bir yol takip ederek iman-ı kâmile ulaşmayı ilimle irtibatlandırır. Abdullah Enverî'nin hem zâhirî, hem de bâtinî ilmin tahkiksiz meydana gelmeyeceğini vurgularken mantığa işaret etmesi ve nispet sahibi, hakiki, ilminde güçlü bir âlimden zâhirî ilimler tahsil edilirse, o âlimin Rasûlullah'a nispetinden dolayı zülcenâheyn (bâtin-zâhir) bir özelliğinin bulunması sebebiyle batının da meydana geleceğine inanması³⁸ mantığı ilimle, akâidle hatta tasavvufla da irtibatlandırıldığının işaretidir.

Abdullah Enverî, mantığın din bakımından lüzumunu ispat etmek için önce ilmin lüzumunu anlatarak oradan mantığa ulaşır. Ona göre, ilim olmadan hakiki iman olmaz, mantık olmadan da hakiki ilim olmaz. "Bu mantık ilminin ilmen ve amelen her bir konusu gerektiği şekilde öğrenilmezse hiçbir ilim öğrenilemez. Ve öğrenilse dahi taklit olur tahkik olamaz. Zira mantık olmadıkça bir ilmin tahkiki mümkün olamaz"³⁹ ifadeleri ile mantığın kuralları bilinmeden öğrenilen ilmin sakat olacağını belirtir. İlmî bir meselenin tahkik edilmesinin aklî delillerle belirlenmesi gerektiğini kaydeden Abdullah Enverî'ye göre, "Aklî vacip lüzumdur. Bir şeyin lüzûm olması yani o olmadan olmaz demektir. Bu surette bu ibârenin manası şu demektir, mantık meseleleri bilinmedikçe diğer ilimleri bilmek mümkün değildir."⁴⁰ Bu sebepten olsa gerek, Abdullah Enverî, akâid âlimlerin mantık eğitimi konusunda "mantığın ilmini ve icrasını iyi mantık bilen bir kişi tarafından Müslümanlara yirmi saat öğretilmesi vaktin imamına vaciptir, terkiyle günahkâr olur"⁴¹ ifadesini naklettiklerini belirterek mantık eğitiminin siyasi otoritenin de bir görevi olduğunu savunur.

İmanın insanın kalbinde nasıl meydana geldiği hususunda Abdullah Enverî; İbn Hacerî'l-Askalânî'nin *Usul-i Hadîs-i Buhtiyye* adlı risâlesinden şunları aktarır: "Kalpte hâsıl olan ilim iki türlü olur: Birincisi, zarurî ilim ki hem avam hem de havas bu ilimden haberdar olabilir; hisler dediğimiz görerek, işiterek, duyarak hissederek meydana gelen ilim gibi. İman -her ne kadar imana vesile olsa da- bu kısma dâhil değildir. İkincisi ise ilmi nazarîdir ki delil ile hâsıl olan ilimdir. İman ve itikadî meseleleri tasdik bu kısımdandır. Bu ilim

³⁸ A. Enverî, *a.g.e.*, s.5.

³⁹ A. Enverî, *a.g.e.*, s.40.

⁴⁰ A. Enverî, *a.g.e.*, s.41.

⁴¹ A. Enverî, *a.g.e.*, s.2.

avama hâsıl olmaz. Ancak düşünce ehli âlime hâsıl olur. Yâni delilin her bir şartını ve şekillerini mükemmel bir surette bilip ve doğru bir şekilde arz ederek kasdını isbâta ehliyetli olan kişiye hâsıl olur. Çünkü mantık bilinen şeylerle bilinmeyen şeyleri ortaya koymak içindir. Ve bilinen şeyler kıyastır." Yine Hayâlî'nin *Sûlaykûtî*'sinden de şu alıntıyı yapar; "İman tertîbi mukaddemât ile hâsıl olur." Yani iman her ne kadar vehbî ve lûtuftur ise de sebeplerinin meydana gelmesi ancak kıyaslar tertip ederek olur.⁴² Bu ifadeleri ile Abdullah Enverî imanın bir istidlal ve nazar işi olduğunu, bu istidlalin de doğru bir yöntemle kurulmadığı takdirde doğruya ulaştırılmayacağını vurgulamaya çalışarak metodolojik bir şekilde iman ile mantığı ilişkilendirmektedir.

Abdullah Enverî'ye göre, "İtikâdî meseleler gibi tahkîk îcâp eden yerlerde öncülleri yakîniyâtan getirip, muhatabı ikna edici olmak lâzımdır."⁴³ İtikâdî meseleleri ispat etmek için mantık kurallarını icrada en kuvvetli hükmü veren öncüllerden oluşan yakîniyyat kullanmak ve mümkün mertebeye burhan ile istidlal etmek gerekir.⁴⁴

Mantık kurallarının uzak veya yakın bir şekilde kişinin imanında kemale ermesine vesile olduğunu silsile şeklinde izah eden Abdullah Enverî, tasavvurun tasdik için bilinmesi gerektiğini, tasdik de önermelere ihtiyacının olduğunu belirtir. "Önermeler dahî bilinmekle en değerli istek olan dinî meselelere ve dünyevî hedeflere götüren kıyâs tertip edilebilir. Bu vesileyle hedeflere ulaşılır ve tam bir tasdik ile kâmil iman ortaya çıkmış olur." ifadeleri ile mantıktan imanın olgunlaşmasına bir yol bulmaya çalışır. İlimden maksat vacip olan itikâdî meselelerin ilmüne ulaşmak olup bunun için mantığın meseleleri olan beş tümel, tarif ve önermelerin yakın veya uzak mutlak bir tesiri olmakla mantık elzem ve kendine muhtaç olunandır.⁴⁵

Abdullah Enverî'ye göre, iman dil ile ikrardan ziyade kalp ile tasdikten ibarettir. "Zira iman bütün itikâdî meseleleri kalp ile tasdiktir. Tasdik delile bağlıdır. İman nazarî bilginin meydana gelmesiyledir, nazarî bilgi de delil ile meydana çıkar." O, bu ifadeleriyle kalbî tasdik delilsiz geçersizliğini belirtir ve mantığın icrasının imanda kullanıldığını ifade etmek için de "Bu surette mantığın tatbik bilgisinin bahsi, iman bahsi demek olur"⁴⁶ der.

⁴² A. Enverî, *a.g.e.*, s.7.

⁴³ A. Enverî, *a.g.e.*, s.125.

⁴⁴ A. Enverî, *a.g.e.*, s.127.

⁴⁵ A. Enverî, *a.g.e.*, s.85.

⁴⁶ A. Enverî, *a.g.e.*, s.43.

Abdullah Enverî de birçok İslâm âliminin şahika-i cebelde* olan kimsenin kâinattaki düzen ve ahenge bakarak delil yoluyla Allah'ın birliğini bulması gerektiği görüşünü savunmaktadır. Ona göre, insanın kâinata bakarken burhan vasfıyla bakıp oradan Allah'ın varlığını delillendirmesi gerekir. Her türlü mahlûkat Allah'ın birliğine bir eser olduğu için, insan bu eserleri gördüğünde her geçen gün tevhitte kemale erer.⁴⁷ İnsan bu eserlere bakarak, yani öğrenerek ve düşünerek ilme'l-yakîne, görerek ve duyu organlarıyla hissederek gözüyle görmüş gibi ayne'l-yakîne ve yaparak, yaşayarak, deneyerek, olgunlaşarak hakka'l-yakîne ulaşmaya muvaffak olabilir.⁴⁸

İmanın şüphe götürmeyeceğini belirten Abdullah Enverî'ye göre, şüphenin defedilmesi için mantık zaruridir. Çünkü "delil olmadıkça şüphe ortadan kalkmaz."⁴⁹ Yine kişinin inancının taklit seviyesinden tahkik mertebesine çıkması için de mantığa ihtiyaç vardır. Çünkü imanını delillendiremeyen mukallidin sorumluluğu ortadan kalkmaz. Hatta vahiyden haberdar olmayan kişi bile delillendirme yöntemiyle yani mantıkla pekâlâ kâmil imana ulaşabilir.⁵⁰

Abdullah Enverî, önermenin lüzumunu anlatırken "Önerme bilindiğinde en son hedef olan dinî meselelere ve dünyevî arzulara ulaştıran kıyas kurulmakla bunlar uzak hedef (mûsil-i ba'îd) ve kıyasın kendisi yakın olarak hedefe ulaştıran ve netice alınıp tam bir tasdik, iman ve tahkik hâsil olunur"⁵¹ ifadelerini kullanır. O, mantığın kısımlarını kademe kademe imanın hizmetinde görür. "Hedef, gerekli ilim olan itikadî meseleleri kazanmak olmalıdır. Bunu kazanmada beş tümel, tarif ve önermenin yakın, uzak tesiri olmakla bütün mantık konuları çok önemli ve kendisine muhtaç olunandır. Ta'rifsiz müfret bilinmez, müfretsiz önerme olmaz, önermesiz kıyâs olmaz, kıyâssız mühim olan ihtiyaçlar zahir olmaz."⁵² Yine Akâid ilminde "Allah'ın varlığının bilinmesinde araştırma vaciptir" (inne'n nazara fî ma'rifetullahi teâlâ vâcibün) sözündeki "nazar" ifadesinden kastedilenin fikir ve istidlal olduğunu,

* "Şâhika-i cebel" kavramı dağ başında kalmış kimse demektir. Bu ifadeyi İslâm aleminde İmam-ı Rabbanî lakabıyla meşhur olan Ahmed-i Faruk es-Sirhindî *Mektubât* adlı eserinde kendisine İslâm tebliği ulaşmamış kimse anlamında mecazî bir ifade olarak kullanmıştır. Bkz. Ahmed-i Faruk es-Sirhindî, *Mektubât*, C.I, Kahire trz, s.313.

⁴⁷ A. Enverî, *a.g.e.*, s.127.

⁴⁸ A. Enverî, *a.g.e.*, s.127.

⁴⁹ A. Enverî, *a.g.e.*, s.128.

⁵⁰ A. Enverî, *a.g.e.*, s.47

⁵¹ A. Enverî, *a.g.e.*, s.85.

⁵² A. Enverî, *a.g.e.*, s.85.

insanın da kâinatta olanlara bakarak nazar ve istidlal ederek kâmil imana ulaşması gerektiğini belirtir.⁵³ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Abdullah Enverî'ye göre, mantığın her konusunun son hedefi kâmil imanı kazanmaya hizmet etmektedir.

SONUÇ

Mantiğa dinî açıdan yaklaşan İslam âlimlerinden bazıları onun öğretilmesinin haram, bazıları farz-ı kifaye, bazıları ise caiz olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Abdullah Enverî, mantık-din ilişkisi konusunda ikinci grubun görüşünü paylaşır. O, mantık prensiplerinden hareketle, mantığın hem doğru bilgi, hem de inanç için gerekliliğini ispat etmeye çalışmıştır.

İtikadı ilimle, ilmi mantıkla ilişkilendiren Abdullah Enverî, mantığın din bakımından lüzumunu ispat etmek için ilmin lüzumundan hareket eder. Ona göre, insan dünya ve ahiret saadetine ancak ilim ile ulaşabilir. İlimlerin öğrenilebilmesi ise ancak mantık öğrenilmesi ile mümkündür. Çünkü mantık olmadan doğru bilgi meydana gelemez. Doğru bilgi olmadan da insan kamil imana ulaşamaz. Halbuki Müslümanın nihai hedefi kamil imana ulaşmaktır ve bunun için de mantık elzemdir.

Mantiği İslam akaidinin temeli kabul eden Abdullah Enverî'ye göre, akaid meseleleri delilsiz ve ispatsız olamaz. Çünkü bir tasdik olan iman şüphe kabul etmez. Şüphenin ortadan kalkması ise ancak delille, yani mantıkla mümkündür. Dolayısıyla nihaî noktada kamil iman ile mantık birleşmektedir. Bütün mantık konularının kamil imana ulaşmada yakın ya da uzak tesirleri bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdullah Enverî, *Fenârî Hâşiyesi*, İstanbul 1287.
Abdullah Enverî, *Hüseyniye Hâşiyesi*, İstanbul 1289.
Abdullah Enverî, *Kitâbu'l-Mantık fi Tertibi'l-Akyise*, Milli Kütüphane İbn Sina Salonu, Yz. A 4074, H.1317.
Abdullah Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi*, İstanbul 1290.
Bingöl, Abdülkuddüs, "Gazali ve Mantık Bilimi", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, C.XIII. S.3-4. Ankara, 2000.
el-Cündî, Abdurrahman Ferec, *Şerhu's-Süllem fi'l-Mantık*, Kahire 2008.
Çapak, İbrahim, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005.
Çıkar, Mahmut Şirin, *Nahivciler ve Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İstanbul 2009.

⁵³ A. Enverî, *a.g.e.*, s.6.

- Emiroğlu, İbrahim, "Mantık" *DİA*, C.XXVIII, Ankara 2003.
- Gazali, *el-Munkiz-ü Min'd-Dalâl*, Mecmûatü Resâilü'l-İmam-ı Gazali içinde, Kahire trz., s.586.
- Gazali, *el-Mustasfa min İlmî'l-Usul*, Thk. Hamza b. Züheyr Hafız, Medine 1992.
- Gündüz, Ramazan, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi Üzerine Bir İnceleme*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2013.
- Hasırcı, Nazım, *İbn Teymiye'nin Mantık Eleştirisi*, Ankara 2010.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz: Süleyman Uludağ, C.II, İstanbul 2004.
- İbn Hazm, *et-Takrîb li Haddî'l-Mantık*, Beyrut 2003.
- İbn Teymiye, *Mecmu'u Fetava*, C.IX, Basım yeri yok 2005.
- İbn Teymiye, *er-Red Ale'l-Mantikiyyîn*, Thk. Abdussamed Şerefüddin Kebtî, Beyrut 2005.
- İmamoğlugil, Halil, *Kilisli Abdullah Efendi'nin Kıyas Anlayışı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 1999.
- el-Muđnisi, Hüseyin Mahmut, *Muğni't-Tullâb*, Dımaşk 2009.
- es-Sirhindî, Ahmed-i Faruk, *Mektûbât*, C.I, Kahire trz.
- Taylan, Necip, *Ana Hatlarıyla Mantık*, İstanbul 2008.